

М. Грушевський і його співробітники

Ярослав Малик

Українське Історичне Товариство

Львів, Україна

КАТЕРИНА ГРУШЕВСЬКА

До останнього періоду ім'я Катерини Грушевської не згадувалося в жодному доступному підручнику чи енциклопедії. Лише у першому томі «Української літературної енциклопедії» (Київ, 1988) можна прочитати декілька скупих рядочків. Проте сьогодні, коли ми повертаємо із забуття в безсмертя імена славних синів і дочок України, ми повинні віддати шану життєвому подвигу на благо України і Катерини Грушевської — видатного соціолога, фолклориста і етнографа. Це тим більш актуально в період відзначення 125-річчя з дня народження її батька — найвидатнішого українського історика Михайла Сергійовича Грушевського.

Народилася К. Грушевська 21 червня 1900 року у Львові. За станом здоров'я, освіту здобула вдома. З великим задоволенням вивчала Кулюня (так ласково називали Катерину в сім'ї) українську мову та літературу, історію, фолклор та етнографію. Значну увагу звертала на вивчення європейських мов. В 1917-1918 рр. навчалася на відділі правознавства Київського університету. У зв'язку з емігруванням батька весною 1919 р. продовжila навчання в Женевському університеті.

У період навчання в Женевському університеті розпочинає Катерина Грушевська активну наукову роботу. Зокрема, вона бере участь у Семінарі вивчення примітивної культури, що працював під керівництвом М.С. Грушевського в організованому ним на еміграції «Українському соціологічному інституті». Результатом роботи молодої дослідниці став вихід у 1923 р. першої її наукової праці *Примітивні оповідання, казки і байки Африки й Америки*.

З поверненням у 1924 р. сім'ї Грушевських в Україну, у Держвидаві України вийшла друга ґрунтовна праця К. Грушевської *З примітивної культури*. Тут вона вже виступала як зрілий дослідник.

Починаючи з 1924 р. К. Грушевська активно співробітничала в наукових установах Всеукраїнської Академії Наук, створених М.С. Грушевським, зокрема в Культурно-історичній Комісії та Комісії історичної пісенности, а в 1925 р. очолила новостворений Кабінет примітив-

ної культури. З великою енергією працює вона над втіленням у життя програми збирання фолклорного і соціально-побутового матеріалу, за-лучає до цієї роботи громадськість, зокрема вчителів, для чого роз-робила для них спеціальні пам'ятки. Поряд з тим, К. Грушевська вела заняття з групою фолклористів, за дорученням Лондонського антропологічного інституту розробила програму збирання матеріалів народ-ного сонника в Україні. Одночасно вона веде всю кореспонденцію істо-ричних установ ВУАН із закордонними науковими установами. На сто-рінках відновленого журналу «Україна» майже в кожному номері пу-блікуються повідомлення та критичні оцінки новинок західноевропей-ської літератури з питань соціології, етнографії та фолклору.

Завдяки особистим організаторським здібностям, К. Грушевській вдалося згуртувати колектив однодумців, які, працюючи в інших уста-новах Академії Наук, все-таки знаходили час для дослідження фолк-льору, звичаїв та побуту українського народу. Активними помічниками й однодумцями К. Грушевської стали Климент Квітка, Василь Дени-сенко, Василь Кравченко, Борис Лозовський та інші. У роботі комісії взяли активну участь академік П. Тутковський, академік Ф. Колеса, ф. Савченко, К. Копержинський, П. Глядківський, Л. Шевченко, Т. Гав-риленко, Є. Смолинська. Оцінюючи цю роботу, М.С. Грушевський під-кressлював, що

«свою роботу вони проводять енергійно, пляново, методично, надробляю-чи революційним ентузіазмом нашої будівничої доби брак матеріальних за-собів. Всякими способами стягають біжучу світову літературу, з мінімаль-ними засобами відбувають наукові екскурсії, жваво дебатують методичні і організаційні питання в надії їх реалізації, і я сподіваюсь, що цей енергій-ний молодняк таки дочекається засобів реалізації поставленої програми».¹

Незважаючи на труднощі, організовано було під керівництвом Ка-терини Грушевської, поряд з дослідженням Київсько-Прип'ятського Полісся, ряд експедицій на Запоріжжя й Чернігівщину. Матеріали Ко-місії поповнювалися розшуканими рукописними фолклорними збір-никами, записаними ентузіастами ще до революції, а також матерія-лами, надісланими від кореспондентів із різних місць України. Кате-рина Грушевська звертала особливу увагу на якість матеріалу корес-пондентів, керувала їх працею. Для цього вона розробила програми для збирання фолклорного і соціально-побутового матеріалу.²

Розпочавши з дослідження соціального побуту і фолклору, К. Грушевська дедалі більше скеровує роботу комісії на вивчення питань устрою первісної передкласової громади та її господарської діяльності,

¹ М. Грушевський, «Вступне слово», *Первісне громадянство та його пере-житки на Україні*. Науковий ціорічник. 1926. Вип. 1-2. С.У.

² Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ руко-писів. Ф.Х. Спр. 18628. Арк. 3.

впливу цієї діяльності на світогляд, дослідження обрядового календаря та обрядовости назагал. У 1926 р. під її керівництвом почав виходити квартальний журнал «Первісне громадянство і його пережитки на Україні». На сторінках журналу, на основі використання джерел світової скарбниці, висвітлювалася соціальна праісторія України, тобто відносини людей в той період, куди не сягала людська історія, пережитки примітивного господарства в обрядовості і світогляді українського народу, народна творчість в соціологічному аспекті в її зв'язках з громадським життям в давніх та нових умовах.

У цей період проявляється надзвичайно висока творча активність молодої дослідниці. На сторінках редакційного нею журналу «Первісне громадянство» вона опублікувала праці «Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням», «Спроби соціологічного пояснення народної казки», «Людський колектив як підвалина пам'яти», «До соціології старцівства», «До нових матеріалів про первісний монотеїзм» та інші.

Часопис «Первісне громадянство» зустріто з великою увагою в наукових колах як в Україні, так і поза її межами. Познайомившись із журналом, один із науковців писав до Катерини Грушевської з Москви:

«Із всіх наших організаторів Ви перші здійснили ідею «тovстого» дослідницького журналу».³ «Сердечно дякую Вам за Ваші книжки «Первісне громадянство», — писав В. Кравченко із Житомира. — Як не дивно, а я, старший учусь по них. Самий підбір статей такий добірливий, остільки навчаючий, що я не відважився б поділити їх на якісь категорії, що мають назву «кращі» або «гірші» [...] На Вашому «Первісному громадянстві» я примушую й молодь, що працює за моїм керівництвом, учитись».⁴

Поряд з цією велетенською роботою К. Грушевська приділяє як найбільше уваги дослідженню українських народних дум та підготові видання їх повного корпусу, про плянні видання якого оголосив М. С. Грушевський на ювілейних зборах в 1924 р. з нагоди 50-річчя выходу *Исторических песен малорусского народа* В. Антоновича та М. Драгоманова.⁵

Під керівництвом Катерини Грушевської розгорнулася багатоплянова робота над розшуком та опрацюванням народних дум. Поряд з упорядкуванням уже опублікованих вдалося здобути чимало нових записів. Так, надзвичайно цінні записи прислали Олена Пчілка з Поділля, С. Курило із Сосницького повіту на Чернігівщині, Б. Луговський з Чернігова, В. Кравченко, М. Гайдай, Н. Дмитрук з Волині, Є. Сіцінський, Ю. Філь і М. Недужа з Кам'янецьчини. Праця з підготови зби-

³ ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 15101. Арк. 1.

⁴ Там же. Спр. 12147. Арк. 1.

⁵ М. Грушевський, «П'ятдесят літ “Исторических песенъ малорусского народа”», Україна, 1924. № 1.

рачів народної творчості, що їй велику увагу приділяла К. Грушевська, не пропала даром.

Перший том корпусу українських народних дум об'ємом понад 50 друкованих аркушів вийшов наприкінці 1927 р. за редакцією К. Грушевської, а також з її вступною статтею, що займала майже половину тому. В томі опубліковано тексти тринадцяти дум з науковим апаратом. Рецензенти, оцінюючи це видання, визнали його найзначнішим не тільки в галузі історичної пісенності, але й всієї української фольклористики за останнє десятиріччя.⁶

1927 рік увінчався ще однією знаменою подією в житті К. Грушевської — її обрали дійсним членом філологічної секції Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові.⁷ Це було визнанням її наукових заслуг у міжнародному масштабі.

Раділо серце батька М.С. Грушевського за успіхи дочки на науковій ниві. «Одну потіху маю — в своїй доноці, котра дуже гарно працює науково і в декотрих галузях наукової праці починає мене зовсім добре заступати»,⁸ писав він в листі до Є. Фариняка у США в 1927 р.

Але наукова робота для К. Грушевської лише починалася. Другий том повинен був вмістити всі наступні відомі оригінальні тексти дум. Третій том, що його готовував відомий дослідник народних дум зі Львова Філарет Колесса, призначався на музичні записи мелодій народних дум та їх дослідження. У четвертому томі повинні були бути опубліковані підробки дум і доповнення текстів новими варіантами. П'ятий і шостий томи призначалися для дослідження паралелей і вияснення основних мотивів цієї історичної поезії. Публікація повного корпусу українських народних дум повинна була стати невмирущою окрасою нашої науки, за висловом М.С. Грушевського, «великим атракціоном української культури в очах слов'янського і західного світу».⁹

Було ясно, що досягти світових успіхів у наукових дослідженнях можна було лише при розширенні міжнародних зв'язків. К. Грушевська перша серед українських вчених здійснила за власний рахунок за кордонну наукову поїздку.

Виїхала К. Грушевська за кордон наприкінці грудня 1927 р. За кордоном пробула 6 місяців. Виїхавши з Києва в дуже кепському стані здоров'я, вона опинилася перед необхідністю негайногого лікування. Відновилася хвороба легенів. Три з половиною місяці вона провела на лікуванні в санаторії Ортман в Австрії. Проте і в період лікування, в межах доступних засобів, користуючись фондами віденських бібліотек,

⁶ В. Перетц, «Українські думи в новому виданні К.М. Грушевської», *Етнографічний вісник*, 1928. Кн. 7.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 503.

⁸ *Український Историк*. 1977. ч. 3-4. С. 112.

⁹ ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 17189. Арк. 8.

вона написала ряд наукових досліджень, зокрема «З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства», «Про жебрацькі обходи» (для збірника на пам'ять В. Гнатюка, що готовувався НТШ у Львові) та інші.

Після лікування у Австрії К. Грушевська здійснила подорожі до Франції та Німеччини, де ґрунтовно ознайомилася з організацією досліджень у Французькому Етнологічному інституті в Парижі та з фондами «Народознавчого музею» у Берліні. Переїздання К. Грушевської у Відні, Парижі й Берліні мало багатообіцяючі наслідки. Вона не тільки ввела співробітників ВУАН в коло найновіших досягнень європейської науки, але й зацікавила західноєвропейських вчених досягненнями й науковими плянами українських вчених. Відомі західні вчені стали співробітниками видань Історичної секції ВУАН. Серед них П. Ріве (Париж), Менгін (Віден), Нідерле (Прага) та інші.

Західні вчені прикладали зусилля, щоб залучити українських вчених до участі в своїх виданнях, з'їздах, виставках. Так, за рекомендацією відомих вчених, організаційні комітети ряду виставок, що намічалися, звернулися до К. Грушевської за допомогою та консультаціями з питань українського народного мистецтва.¹⁰

Закордонне наукове відрядження К. Грушевської дало нові імпульси в її дослідженнях. На сторінках «Первісного громадянства» поряд з дослідженнями, підготовленими за кордоном, вона опублікувала нові дослідження — «До вивчення статевих громад в первіснім суспільстві», «Навколо дикунової душі», готує велику працю про форми обміну в примітивнім господарстві. «Се дуже цінні праці, — писав М.С. Грушевський, — які ставлять дуже цінні поправки до існуючих в науці поглядів, а їх українські факти кидають яскраве світло на мало дослідженні питання соціальної передісторії України, мало або зовсім не освітлені історичними джерелами».¹¹

Разом з Катериною Грушевською успішно працювали й інші дослідники, В. Денисенко глибоко досліджував тему про роль колективу у випадку смерті його члена. Ф. Савченко вивчав форми кумівства й побратимства. К. Копержинський аналізував старі народні святкові обряди українців у зв'язку з історією їх господарства. Це були серйозні досягнення в галузі соціології та етнографії, які роблять честь українській науці, через брак коштів було обмаль польових дослідників. Але й цим проблемам належну увагу приділяє К. Грушевська. Вона

¹⁰ ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 17189. Арк. 6.

¹¹ ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 17189. Арк. 7.

читає для аспірантів та наукових працівників курс: «Методологія комплексного обслідування» й веде на цю тему науковий семінар.¹²

Поряд з цим К. Грушевська продовжує роботу над другим томом корпусу «Українських народних дум». Завершено роботу над ним в 1929 р., але вийшов він в світ лише в 1931 р., проте невдовзі був вилучений з продажу. Він містив, як і перший, велику передмову упорядника та тексти двадцяти дум з науковим апаратом до них.

З кінцем 20-х років наступив важкий період в діяльності ВУАН. У 1930 р. відбувся процес в справі так званої «Спілки Визволення України», що її ніби-то очолював віцепрезидент Академії С.О. Єфремов. Припинялися видання історичної секції ВУАН — журнали «Україна», «Первісне громадянство», інші серійні видання. Тоді ж закрито під претекстом реорганізації, поряд з іншими відділами, комісії історичної пісенности, культурно-історична, Кабінет Примітивної культури, в яких активно співпрацювала К. Грушевська. Історичні установи, якими керував М.С. Грушевський, обслідувало ряд комісій. Стало ясно, що щупальця ДПУ добираються до нього. Про це свідчили і арешти, які почалися навесні 1931 р. в Історичній секції ВУАН. А 7 березня 1931 р. М.С. Грушевського відправлено у довготривале відрядження в Москву, а насправді на заслання. Його супроводжувала дочка Катерина.¹³

У Москві К. Грушевська взяла на себе основний тягар в допомозі батькові в науковій роботі. Вона збирала в архівах необхідні для батька документи і матеріали, вдома допомагала їх упорядковувати. При її безпосередній допомозі М.С. Грушевський закінчив сьомий, восьмий і частину дев'ятого тому «Історії української літератури», готовав десятий том «Історії України-Русі». Уся ця робота проходила в надзвичайно важких умовах і під безнастаним наглядом НКВС.

25 листопада 1934 р. під час відпочинку в Кисловодську М.С. Грушевський несподівано помер. За урядовою постановою його поховано в Києві, на Байковому кладовищі, а за його сім'єю був закріплений їхній власний будинок. Наркомосвіти УРСР на основі прохання ВУАН утворив комісію для вивчення наукової спадщини академіка М.С. Грушевського. Для роботи в цій комісії була запрошена Катерина Грушевська.

Одержанвши таке відповідальне завдання — упорядкувати і підготувати до друку рукописи батька, К. Грушевська з головою поринула в роботу. На протязі року вона упорядкувала і видала першу частину десятого тому *Історії України-Русі* (він був одразу ж вилучений з обігу). В наступному 1937 р. упорядкувала шостий том *Історії української*

¹² Первісне громадянство, 1929. №. 2. с. 142.

¹³ О. Степанишина, «Останні дні життя Михайла Грушевського», *Наші дні* (Львів). 1943, ч. 3; Ці спогади передруковано в *Українському Історику*, ч. 1-4, 1981.

літератури, який готовила до друку в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка, де вона тепер була науковим співробітником. В 1938 р. працювала над підготовкою до друку сьомого тому *Історії української літератури*.

«Працювала вона, — писала потім мати, — можна сказати безпереривно, не виїждаючи на літній відпочинок, і це тому, що хотіла якнайкраще і найшвидше виконати заповіт батька. Тому і відклала остаточну обробку своїх наукових праць. Вона від природи хвороблива, а посилена праця без відпочинку ще сильніше підірвала її здоров'я».¹⁴

В Україні в цей період з новою силою розгорнулися репресії, скрізовані в першу чергу на знищенння української інтелігенції. Чорне крило не минуло й К. Грушевської. Щоб бути об'єктивним і передати цю страшну трагедію тих днів, будемо послуговуватися документами, які почертнені з Центрального історичного архіву в Києві та архіву КДБ УРСР. Почнемо з документу, який був заготовлений працівниками НКВС напередодні арешту. Цей документ особливо характерний для розуміння, як тиражувалися справи у цьому відомстві.

ДОВІДКА НА АРЕШТ К.М. ГРУШЕВСЬКОЇ

За показами арештованого бувшого професора Київського держуніверситету Штепи, Грушевська являється учасником антирадянської української націоналістичної організації і в своїй антирадянській діяльності була зв'язана з Любченком, Затонським і Поповим.

Грушевська, як подає Штепа, зв'язана з націоналістичними організаціями у Львові і Празі.

Штепа подав:

«Мені відомо, що Грушевська Катерина Михайлівна постійно підтримує зв'язок із Львовом, з розміщеними там націоналістичними організаціями УНДО, науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка та ін.

Головним її кореспондентом являється чоловік її кузини, відомий політичний діяч українського націоналізму в Польщі, член УНДО, зв'язаний з іншими націоналістичними колами (мається на увазі Михайло Мочульський — Я.М.).

Грушевська мені сказала, що вона в переписці із своїми закордонними кореспондентами користується шифром, який зводиться до використання домашньо-родинних позначень або вказівок на погоду. Грушевська Катерина використала свою поїздку по Західній Європі для зміщення зв'язків з націоналістичними організаціями Польщі і Чехословаччини, в особі ОУН і УВО.

Відомості, що поступали від учасників контрреволюційної організації, пересилалися Грушевській за кордон під виглядом родинної переписки, зав-

¹⁴ Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 5.

дяки чому Грушевська відіграє в націоналістичній організації дуже важливу роль передаючої і зв'язуючої ланки між місцевими її групами і закордонними організаціями».

Грушевська Катерина є дочкою одного з видатних керівників української контрреволюційної націоналістичної організації Грушевського — бувшого голови українського уряду при Центральній Раді (Грушевський М.С. був головою Центральної Ради, а головою уряду був В. Винниченко — Я.М.).

Грушевська Катерина жодного вченого ступеня не має, звання наукового співробітника їй присвоєно самим Грушевським. За наявними даними, вона в 1927 р. виїжджає за кордон.

Грушевська К.М. підлягає арешту.

Начальник III відділу УДБ НКВС УРСР капітан держбезпеки Ратинський».¹⁵

Цей документ вирішив долю К. Грушевської. До ролі К. Штепи ми ще повернемося.

Маховик знищення був запущений в хід і працював. 10 липня 1938 р. оперуповноважений III відділу УДБ НКВС УРСР Митрушин на основі цієї довідки розпорядився К. Грушевську арештувати. Санкціонував постанову бригвеєнюріст Потьомкін. Арешт було здійснено в той же день. Щоб арештувати хворобливу дівчину, що жила із своєю старою матір'ю, прибуло більше десятка озброєних осіб. Під час арешту із кімнати К. Грушевської забрано книги, її рукописи та різні виписки й замітки, а також рукописи батька, над якими вона тоді якраз працювала.¹⁶ Треба відмітити, що ордер на обшук і арешт був виписаний лише на наступний день.

Почалися довгі дні перебування К. Грушевської у Лук'янівській тюрмі. Про методи, та й взагалі про перші допити кримінальна справа мовчить. Вона досить «почищена». В справі між старою і новою нумерацією сторінок не вистачає мінімум 81 сторінки (майже половини). Ми можемо лише догадуватися, які, як тепер висловлюються, «незаконні методи слідства» використовувалися, порівнявши з методами в справі так званого Українського національного центру в 1931 р. Тим більше, що К. Грушевську допитував Хает, який вів разом з іншими слідство у 1931 р. Ось як про допити в справі УНЦ згадував у 1957 р. В. Чехович: «Мене на протязі 8-9 діб безпереривно допитували, при чому я не мав можливості за цей час відпочити і заснути. Використовувано також і деякі інсценізації розстрілу... Такий психічний тиск продовжувався близько 9 місяців, і я, звичайно, не витримав, і дав покази, потрібні слідчому». ¹⁷ Проходив час і методика допитів — «удосконалювалася».

¹⁵ Архів КДБ України. Кримінальна справа Катерини Грушевської. Арк. 1-3. (Тут: далі документи архіву КДБ та документи, які стосуються періоду ув'язнення К.М. Грушевської подаються в перекладі з російської мови).

¹⁶ Архів КДБ України. Кримінальна справа К. Грушевської. Арк. 5.

¹⁷ Архів КДБ України. Довідка в кримінальній справі №. 51692. Арк. 10.

К. Грушевській не було в чому признаватися. На протязі місяця вона не давала показань, бажаних для слідства. Алеж не витримала. 15 серпня 1938 р. під диктат Хаєта написала заяву, в якій себе визнала винною.

У справі К. Грушевської є лише один протокол допиту від 7 вересня 1938 р. В ньому вмістилося все, на що здатна була хвороблива фантазія та великий досвід фальсифікації кримінальних справ слідчого. В чому тільки не звинувачувалося К. Грушевську. Це запрошення німців на Україну, участь в засіданнях ЦК партії есерів, вибір Чехословаччини для формування емігрантських сил з метою повалення Радянської влади в Україні, антирадянська робота на Заході. Після повернення — підготова повстання в Україні. Для цього переговори з П. Любченком про допомогу проникнення в Червону Армію, зв'язки з Ю. Котюбинським, В. Затонським, М. Поповим, зустрічі з М. Бухаріним, використання етнографічних експедицій для формування повстанських кadrів. Зв'язки з галицькими націоналістами — М. Кордубою, К. Студинським, І. Крип'якевичем. І ще, і ще, і ще... Як дві каплі води, в справі К. Грушевської відбилася методика роботи НКВС.

15-16 квітня 1939 р. відбувся над К. Грушевською суд. Військовий трибунал Київського особливого військового округу на закритому судовому засіданні під головуваннямбригвоенюриста Галенкова практично в основу ухвали поклав наведену вище нами підготовлену в НКВС довідку. Трибунал встановив:

«Підсудна Грушевська, емігрувавши в 1919 р., при втечі петлюрівського уряду за кордон, до повернення в 1924 р. в УРСР активно співпрацювала з своїм батьком і допомагала йому, відомому українському націоналістові, діячеві Центральної Ради і одному з керівників українських есерів, в його антирадянській діяльності за кордоном і в збиранні розбитих і вигнаних з Радянської України буржуазно-націоналістичних кadrів.

Після повернення в 1924 р. до СРСР підсудна Грушевська, будучи на посаді буржуазного націоналізму в своїй практичній праці, на літературно-історичному фронті проводила буржуазно-націоналістичні ідеї, ігноруючи класиків марксизму. Будучи в оточенні буржуазних націоналістів і перебуваючи в постійному зв'язку з ними, що входили в антирадянську українську націоналістичну організацію, яка існувала в системі інститутів Академії наук УРСР, академіком якої був її батько Грушевський М.С., підсудна Грушевська під час закордонного наукового відрядження на протязі декількох місяців 1927-1928 рр. виконувала ряд доручень щодо зв'язків з представниками антирадянської буржуазно-націоналістичної української організації за кордоном та інформувала їх про працю, що проводилася націоналістами на культурному фронті.

Звинувачення, пред'явлене підсудній Грушевській у проведенні шпигунської роботи, підтвердження на судовому слідстві не знайшло.¹⁸

¹⁸ Архів КДБ УРСР. Кримінальна справа К. Грушевської. Арк. 66-69.

Суд визнав К.М. Грушевську винною в посібництві антирадянській діяльності української націоналістичної організації і засудив її до позбавлення волі у виправно-трудовому таборі строком на вісім років з позбавленням політичних прав на п'ять років та з конфіскацією майна, що їй особисто належало. Строк відбуття покарання вважався чинним з 11 липня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР своїм рішенням від 5 червня 1939 р. вирок у відношенні Грушевської Катерини залишила в силі. Місцем її ув'язнення був визначений один з найстрашніших островів сталінського архіпелягу Гулаг: Магаданська область, бухта Нагаєво, радгосп Ельген.

Мати Марія Сильвестрівна все робить, щоб доказати невинність єдиної дочки. В листі до Верховної Ради СРСР вона писала:

«Вона все своє життя прожила в сім'ї на очах, і я знаю, що вона ніколи не брала участі в ніякій політичній авантюрі, не мала жодних знайомств; після смерті батька вона припинила навіть і ті нечисленні знайомства, які були раніше. Від природи хвороблива і несміліва, вона уникала будь-яких зносин з людьми і присвятила все своє життя, науці... її наукова кар'єра припинилася на 38 році життя. Я прошу, умоляю переглянути її справу, щоб не пропадало даремно її життя. Адже вона могла б дати ще багато науці, так як добре до роботи підготовлена, з великою ерудицією».¹⁹

Після єднання західних областей України з УРСР в боротьбу за К. М. Грушевську включився Кирило Студинський, який був обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

«Що торкається турботи твоїй справі, — писала мати до дочки, — то я їх ніколи не залишаю: я післала в Президію Верх(овної) Ради СРСР в Москву дві заяви, а третю піslав разом зі мною депутат К.О. Студинський 14 травня. Крім того, це (приблизно в той час) піslав він проосьбу (чи заяву) НКВС т. Берія і Ген. Прокурору т. Панкрат'єву. Мені говорили, що і ти теж повинна від себе післати заяву. У всякому випадку, я турбот не залишаю і тільки цим і зайнята». ²⁰

В цей період матері стало відомо, що буде перегляд справи її дочки. Нам важко сьогодні сказати, як розвивалися події. Достовірно лише відомо, що К. Грушевську в липні 1940 р. несподівано відправили до Владивостоку, проводили повторне слідство, а потім відправили в табір в Уфу. Ув'язнення продовжувалося.

Зберігся останній і єдиний лист К. Грушевської до матері від 10 червня 1941 р. На звільнення вона уже не надіялася.

¹⁹ ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 17.

²⁰ Там же. Спр. 1015. Арк. 7-10.

«10.VI.1941 р.

Дорога моя!

Я одержала твій другий лист, написаний 29 травня, а ти, напевно, одержала вже другого листа від 30 травня. Спасибі, рідна, ще раз за листи і за гроши, і за те, що ти була у доктора і полічилася, і даліше дуже прошу не запускай своє здоров'я. А як Анна Олександровна (сестра Ольги Олександровні — Я.М.), вона не хворіє?

Я просила тебе написати мені, як у тебе з пенсією, чи одержуєш ти і скільки? Як з квартирою, як з книгами твоїми і моїми, і батька, чи були вони забрані зразу після суду? А також що з рукописами? Де вони і коли взяті, якщо взяті? Якщо ти мені ще не писала про це, то напиши. Напиши також, чи не знаєш, що трапилося з томом VI («Історії української літератури» — Я.М.), який був в інституті, і з іншими тими рукописами, які я сама здала в Академію? І чи не чула чого-небудь про переклад шостого тому? Коли забрали книги, чи було відмічено, що там є бібліотечні книги, які необхідно здати?

Чи не були запити із Ленінграда відносно того екземпляра Мужилівського, який був у мене? (Всього там було три книжки, я вже не пам'ятаю всіх.) Я про це писала разів п'ять за ці роки, але не знаю, здали його чи ні?

Про все це напиши мені, дорога, але якщо тобі тільки не важко, спеціально ходити не потрібно, спішти мені нікуди! Напиши головне про себе, і скоро, як одержиш листа. Мені так цінно мати від тебе вісточку, як ти живеш, що робиш. Як твої очі, чи не втомлюєшся? Чи є у тебе що читати? Як ти влаштовуєшся на час відпустки Анни Олекс(андровні)?

Я здорована і почиваю себе добре, особливо коли маю від Тебе вісті — тепер знову буду чекати листа від Тебе. (Але я вже писала Тобі — не треба нікому говорити про те, що Ти мені пишеш, і про мої листи теж). Тут погода прохолодна, і це мені добре, добре, що не душно. Як в Києві? Як у Тебе із взуттям, тепер, я чую, дістти легкі? А то я все турбуєся, як ти із своїми бідними ногами? Чи буваєш на цвинтарі?

Цілую, Тебе, моя мамунечко, будь здоровенька і благополучна. Цілую міцно, всіма думками з тобою. Твоя К.

Адресу ти пам'ятаєш: поштовий ящик №. 686».²¹

Більше листів не було. За два тижні почалася війна. Важко було перебути ці трагічні роки. Але тільки було визволено Київ, знову почала Марія Сильвестрівна пошуки. Надходили важкі одинокі звістки про спільну важку долю, випадкові зустрічі на етапах. Ось один з листів, одержаний в 1948 р. від невідомої з Сибіру, який не можна читати без хвилювання.

²¹ ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 941. Арк. 1-2.

«Здрастуйте, дорога і мила Марія Сильвестрівна. Одержанала Вашого листа... Зараз же відповідаю... Та дама, яка бачила Вашу Катерину Михайлівну в минулому році на станції «Уфа», зустрілася з нею і провела з нею декілька місяців. Тепер дозвольте мені Вам повідомити деякі відомості про Вашу дочку. Катерина Михайлівна зробила на мене особливе і виключне враження. Вона мене зачарувала з перших фраз, коли я з нею познайомилася. Я з нею зійшлася характером, і можна сказати, здрожилася, як з рідною сестрою. Прекрасна як людина; я з нею просиджувала по декілька годин і ніяк не могла відірватися від її прекрасних оповідей, моралей, лекцій, які вона мені читала, і моральностей, які вона мені наставляла. Марія Сильвестрівно, коли ми просиджували з нею вечорами, (вдень ми потрошки працювали), вона мені часто говорила, коли ми згадували про їжу, що мамочка мені готувала якось дуже смачно, моя мамочка готовила печиво, торти дуже смачно, і я б зараз з'їла хоча би кусочек тоЯ лакомки, що готувала моя мамочка.

... Адже це неволя, прийшлося підкоритися, назначений був етап, і Катерину Михайлівну відправили, а мене залишили в таборі. Дальше її доля мені невідома».²²

У 1947 р. не стало Марії Сильвестрівни. Її поховали на Байковому кладовищі у спільній могилі з чоловіком Михайлом Сергійовичем Грушевським. У 1956 р. було розвінчено культ особи Сталіна. Почалася реабілітація невинно репресованих в 30-х роках. Здавалося б, про Катерину Михайлівну Грушевську нікому потурбуватися. Але залишалася ще живою Ольга Олександрівна Грушевська, дружина Олександра Сергійовича, єдина з великого і славного роду Грушевських. 10 лютого 1958 р. вона звернулася до прокурора Київського військового округу із заявою про перегляд справи племінниці Катерини. Почався перегляд справи. Свідчення давали колишній науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка Д.Д. Копиця, члени-кореспонденти Академії наук УРСР Є.С. Шабліовський і П.М. Попов, директор інституту суспільних наук у Львові І.П. Крип'якевич, які оцінювали Катерину Грушевську як визначну вчену в галузі етнографії та фолклору.²³

Справу про реабілітацію Катерини Грушевської розглянула 30 липня 1959 р. військова колегія Верховного Суду СРСР під головуванням генерал-майора юстиції О. Костроміна. Суд встановив, що К. Грушевська була репресована необґрунтовано. Також було встановлено, що К. Штепа «був зацікавленою в справі особою і виконував роль провокатора». Суд визначив: «Вирок військового трибуналу Київського облигового військового округу від 15-16 квітня 1939 р. і визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 червня 1939 р. у відношенні Грушевської Катерини Михайлівні за обставинами, що відкри-

²² ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 19.

²³ Архів КДБ України. Кримінальна справа Катерини Грушевської. Арк. 73, 78-79, 83.

лися, відмінити і справу про неї припинити за відсутністю складу злочину».²⁴ Про своє рішення Верховний Суд СРСР повідомив О.О. Грушевську, вказавши при цьому, що вона померла в 1943 р.

Здавалося б, можна поставити крапку, але не все вирішено. Потрібний розшук. Треба розшукати, якщо це можливо, рукописи Катерини Грушевської. Актуальним є видання її наукових праць. На них би вчилися глибини дослідження сьогоднішнім фолклористам і етнографам. Їм би і продовжити працю — здійснити академічне видання українських народних дум.

---

²⁴ Там же. Арк. 88-89.